

Hegemonia panhispanica, polítiques lingüístiques i drets indígenes a Mèxic

Pan-Hispanic hegemony, linguistic policies and indigenous rights in Mexico

Lilia-Rebeca RODRÍGUEZ TORRES
Universitat Autònoma Metropolitana

Data de recepció: 19 de març de 2017

Data d'acceptació: 8 d'agost de 2017

RESUM

Malgrat la promulgació de la Llei general de drets lingüístics dels pobles indígenes l'any 2003, a Mèxic, la discriminació i desigualtat lingüística continuen en el deixant de diverses formes d'operació del *panhispanisme*, concepte que serà abordat des dels estudis sociolingüístics produïts a Espanya, però també des d'una mirada postcolonial. Basant-nos en la noció de *glotopolítica* analitzarem les polítiques de la llengua a Mèxic davant dues tradicions, la *castellanització* i l'*indigenisme*, a fi de comprendre millor la complexitat del procés sociolingüístic mexicà en diferents etapes de relacions històriques de dominació i exercici del poder: ideologies lingüístiques i tensions entre parlants i institucions.

PARAULES CLAU: llengües dominants, llengües dominades, panhispanisme, drets lingüístics.

ABSTRACT

In spite of the enactment of the General Law on Linguistic Rights of Indigenous People in Mexico in 2003, discrimination and linguistic inequality still exist in the remainder of various forms of operation of *pan-Hispanism*, a concept we will approach on the basis of sociolinguistics studies carried out in Spain, as well as from a postcolonial point of view. Starting out from the notion of *glottopolitics*, this article addresses the language policies in Mexico deriving from two traditions: *castilianization* and *indigenism*. The goal is to better understand the complexity of the Mexican sociolinguistic process in different periods of historic relations of domination and exercise of power: linguistic ideologies and tensions between speakers and institutions.

KEYWORDS: dominant languages, dominated languages, pan-Hispanism, linguistic rights.

1. INTRODUCCIÓ

Lesdevenir historicosocial de les llengües es produeix en la correlativitat entre les pràctiques lingüístiques dels parlants i la tensió amb l'ordre institucional en diferents àmbits institucionalitzats del sistema sociopolític i de l'Administració pública, com ara recaptació de dades, comunicats institucionals o intercanvis lingüístics jerarquitzats en el sistema sanitari; capacitat d'esclarament i traducció en el sistema legal —legislatiu o judicial; aspectes referits al sistema educatiu, encarregat de l'ensenyament de la llengua i la sistematització del desenvolupament de les competències comunicatives, els centres d'investigació i promoció de la llengua; etcètera. En el marc de la sociolingüística contemporània, una caracterització problemàtica és la condició monolingüe o bilingüe de grups o comunitats, en estats constituïts per societats multiculturals on una llengua ha estat utilitzada com a dispositiu de dominació en privilegiar una cultura estatal monoglòssica a través d'estratègies per a la desacreditació-minorització d'altres llengües al mateix territori.¹

En els treballs que hem realitzat (Peza i Rodríguez, 2011 i 2017; Peza, Rodríguez [et al.], 2014; Martín Rojo i Rodríguez, 2016) hem problematitzat la complexitat dels processos lingüístics a Mèxic i Espanya, i s'han trobat convergències i divergències tenint en compte els efectes de les polítiques lingüístiques, les dificultats per a l'accés ple a una llengua que es percep com a aliena, el canvi lingüístic i la gestió de la multiculturalitat, la reconfiguració dels mercats lingüístics en la tensió global/local i la plusvàlua dels recursos lingüístics per a la mobilitat social ascendent, en el marc de diferents ideologies. Hem vist que aquelles ideologies dominants encara es troben relacionades amb profundes asimetries i relacions de poder.

En aquesta ocasió, s'aprofundirà en la diversitat lingüística de Mèxic i en les diferents etapes en què l'Estat ha intentat resoldre el *problema del multilingüisme*. Presentarem un marc de problematització, seguit d'una contextualització del mosaic lingüístic de Mèxic, per donar pas a una síntesi històrica on mostrarem els antecedents, el desenvolupament i l'arrelament d'una hegemonia panhispànica configuradora d'ideologies i mentalitats que prevalen acrítiques a la colonialitat i que es troben a la base tant de les *polítiques de castellanització* com del moviment cultural denominat *indigenisme*, així com els seus actuals impactes.

2. DESIGUALTAT I HEGEMONIA LINGÜÍSTICA

La injustícia i la desigualtat social han caracteritzat Mèxic al llarg de la seva història: inequitable distribució de la riquesa, racisme i discriminació, pràctiques d'exclusió i dificultats d'accés al benestar per als qui es troben en condicions de marginalitat. Els indígenes de Mèxic, un deu per cent de la població, majoritàriament, viuen en

1. El plantejament que realitza Juan C. Moreno Cabrera, a *Los dominios del español. Guía del imperalismo lingüístico panhispánico* (2015), és de summa rellevància per a la reflexió que aquí es desenvolupa.

condicions d'extrema pobresa i representen no només econòmicament sinó també culturalment —sota la lògica capitalista— la capa més baixa de l'estratificació social. Entre les comunitats indígenes de Mèxic i la resta de la població no existeixen condicions d'intercanvi i comunicació. *Ells* parlen alguna de les 364 llengües existents a Mèxic; *nosaltres*, l'espanyol.

La noció de *glotopolítica* permet establir un àmbit relacional que emmarca però es distancia de la idea de *polítiques lingüístiques*, en la mesura en què aquestes es refereixen a la intervenció de l'Estat modern sobre la llengua, generalment responent a un plantejament i una programàtica de preservació de la llengua nacional oficial, mentre que «la glotopolítica és necessària per englobar tots els fets de llenguatge on l'acció de la societat revesteix la forma del polític [...]. De tota manera cal tenir en compte que tota decisió política de la llengua tindrà necessàriament, si entra en aplicació, conseqüències polítiques» (Guespin i Marcellesi, 1986).² Per això és possible utilitzar aquesta noció com una categoria dialèctica per analitzar l'acció de la llengua sobre la societat i l'acció de la societat sobre la llengua: la incidència i la participació de determinats agents polítics en la planificació lingüística, així com els impactes en els parlants i en les seves comunitats, i les seves formes de resistència o reivindicació. La tensió entre hegemonia i subalternitat lingüístiques³ correspon, en la nostra percepció, a una mirada *glotopolítica*.

L'hegemonia lingüística és la dominació d'una llengua per sobre de la diversitat cultural en una localització espaciotemporal donada, mitjançant la implantació d'una ideologia que controla o erradica el multilingüisme, configura asimetries en l'ús de la paraula i consegüentment produeix la clausura del dret del subjecte subaltern a ser escoltat;⁴ com a forma particular de l'exercici del poder, recorre al consentiment mitjançant estratègies discursives xifrades en tradició o modernitat —segons el que convingui— a través d'arguments d'autoritat d'ordre cientista, nacionalista, *desenvolupista*, etcètera.

Les hegemonies lligades al castellà al llarg de mig mil·lenni es produeixen des d'una maquinària de simbolització que va de la saga del descobriment, conquesta i colonització del Nou Món a la conservació del vincle amb les nacions ja independents a través de la cultura i de la llengua, i avui, per la mercantilització del castellà com a principal llengua de contacte a Iberoamèrica i de les transaccions comercials entre Espanya i l'Amèrica Llatina (Valle i Gabriel-Stheeman, 2004; Valle, 2007; Moreno Cabrera, 2015). També impliquen un seguiment estadístic d'assentaments humans que identifica l'espanyol com la tercera llengua més parlada al món i la segona més estudiada, segons dades proporcionades per l'Instituto Cervantes.⁵ En l'estratè-

2. La traducció de més amunt és nostra.

3. Reprenem el binomi *hegemonia/subalternitat* des del pensament de Gramsci.

4. En l'òrbita del treball «¿Puede hablar el subalterno?» de G. Spivak (2010). Reprès en *Crítica de la razón poscolonial: Hacia una historia del presente evanescente*, Madrid, Akal.

5. En el lloc web d'Aula Hispànica (<http://www.aulahispanica.com/es/idioma-espanol-mundo.html>, consulta: 19 febrer 2017) apareixen dades sobre l'*Enciclopedia del español en el mundo*, editada per l'Instituto Cervantes, que en el marc de l'estadística serveixen per legitimar la importància i la grandesa

gia *panhispànica*, l'hegemonia lingüística es reforça si pensem que l'espanyol s'enganteix.

El *panhispanisme*, explica José del Valle (2007: 49-52), es produeix com a estratègia, en *desnacionalitzar la concepció de la llengua* en el marc del conflicte lingüístic intern de l'Estat espanyol, associant-la amb altres usos fora de les seves fronteres: com a llengua de confraternització amb els pobles llatinoamericans, es pretén neutralitzar els efectes de la conquesta i la colonització. Actualment, en el context del capitalisme tardà, el *panhispanisme* suggereix una llengua de valor d'intercanvi comercial internacional. A propòsit de l'«imperialisme lingüístic panhispànic», Moreno Cabrera assenyala: «és una ideologia que es basa en l'espanyolisme lingüístic més o menys tradicional, assumint tots els seus postulats essencials, però que adopta dues novetats importants» (2015: 28), que són l'intervencionisme normalitzador de la Real Academia Española (RAE) i el seu ús al servei de les multinacionals de capital espanyol, en expansió a Hispanoamèrica. A Mèxic, la influència del *panhispanisme* és l'empremta de la colonialitat —com a història, com a condició sociocultural postcolonial no superada i com a destí davant l'economia neoliberal— on les ideologies de dominació, les estratègies de segmentació social i particulars formes d'explotació apareixen irresolubles.

3. CONTEXT LINGÜÍSTIC DE MÈXIC

En el continent americà, existeixen quatre tipus de llengües: *a)* les indígenes o *originàries*, *b)* les europees o *de colonització*, *c)* els *pidgins* o idiomes criolls resultants de la producció lingüística afroantillana i hibridacions amb llengües de colonització i *d)* les llengües d'immigració provinents de qualsevol part del món, posteriors als processos de colonització/independència (Lastra, 2003). En aquest treball aprofundim en alguns aspectes de les primeres i de les segones, per tal de contextualitzar les condicions sociolingüístiques de Mèxic.

3.1. Llengües indígenes d'Amèrica

Són producte de migracions que, a través del pas per l'estret de Bering, van produir assentaments humans al llarg de tot el continent; un procés que es remunta a fa uns 30.000 anys. Segons Greenberg (1987), les llengües originàries del continent americà poden classificar-se en tres macrofamílies de nord a sud: llengües esquimoaleutes, llengües na-dene i llengües ameríndies (el nombre més gran de llengües encara vives, aproximadament nou-cents). Les més conegudes en l'àmbit mundial són aquelles que en èpoques precolombines configuraven àmbits de dominació lin-

d'una llengua «només per sota de l'anglès». Aquests jocs retòrics són els que es mostren en el treball de Moreno Cabrera (2015) per explicar les estratègies del projecte imperialista panhispànic.

güística en les formacions imperials-expansionistes a les regions mesoamericanes, centroamericanes i sud-americanes. Els conqueridors les van estudiar i les van dotar d'una escriptura i una gramàtica eurocèntriques; el resultat rep el nom de «llengües clàssiques» (Suárez, 1968). Aquesta denominació segueix vigent per diferenciar-les d'altres variants d'escriptura les formes de les quals han deixat de rellevar la norma *castellanitzant*.

D'acord amb això anterior, dins del gran mosaic cultural del continent americà, les llengües ameríndies de major prestigi són les «clàssiques»: el nahua, el maia, el quít-xua i el guaraní (Lastra, 2003), vinculades les tres primeres amb els imperis mexicà, maia i inca, respectivament. En l'actualitat, aquestes llengües presenten múltiples variants en diferents zones geogràfiques; en el cas del nahua, n'hi ha trenta que es despleguen des de la zona denominada *mexicana* a l'estat de Nayarit, al nord de Mèxic, fins a El Salvador i Nicaragua (*nahuat pipil*).

Segons la classificació de l'Instituto Nacional de Lenguas Indígenas (INALI) de Mèxic, en territori mexicà existeixen onze famílies o conjunt de llengües amb un origen històric comú que es projecta lèxicament i estructuralment;⁶ se subdivideixen en seixanta-vuit agrupacions lingüístiques, relacionades cadascuna amb un poble indígena i amb un nombre diferent de variants que es defineixen com «una forma de parla que *a*) presenta diferències estructurals i lèxiques en relació amb altres variants de la mateixa agrupació i *b*) implica per als seus usuaris una determinada identitat sociolingüística».⁷ Una decisió de l'INALI ha estat, per evitar la discriminació, considerar que cada variant ha de ser tractada com a llengua «almenys a les àrees educatives, de la impartició i l'administració de la justícia, de la salut».⁸ Aquesta classificació, definida pels trets culturals de múltiples comunitats, llança en total 364 llengües, supervivents a un etnocidi lingüístic que va començar amb la conquesta de Mèxic i va continuar amb les polítiques lingüístiques de l'Estat, productora d'una hegemonia prohispanista immersa en l'òrbita de la colonialitat.

En la seva crítica al colonialisme, Enrique Dussel assenyala que si els pobles indígenes no estaven preparats per a l'arribada dels espanyols, tampoc ells tenien idea de com comprendre la riquesa i els coneixements de les cultures d'aquest continent:

[...] l'«Amèrica nuclear» o urbana, des de Mesomèrica (dels maies i els astèques de Mèxic i Guatemala) fins als txibtxes de Colòmbia i l'àrea de l'Imperi inca de l'Equador a Xile i l'Argentina. Immens «món» cultural que ocupava tot el continent, que havia «descobert» rius, muntanyes, valls, prades; que els havia posat «noms», que els havia incorporat al seu món de vida (*Lebenswelt*) amb un

6. Les denominacions de les onze famílies lingüístiques de Mèxic són: àlgica, txontal d'Oaxaca, iuma-cochimi, huave, maia, mixezoque, oto-pispi, purepetxa, seri, totonaco-tepehua i utoasteca. El nombre d'agrupacions lingüístiques que es deriven de cada família és variable; per exemple, en la família maia hi ha: huastec, ixil, llengua de senyals maia, tzeltal i tzotsil; o en la família utoasteca: cora, huitxol, mayo, pàpago, pima, tarahumara, yaqui, tepehuan del nord, tepehuan del sud i nahua.

7. Vegeu <http://www.inali.gob.mx/clin-inali/>.

8. Vegeu <http://www.inali.gob.mx/clin-inali/>.

sentit humà ple. No es tractava d'un «buit» incivilitzat i bàrbar; era un «ple» d'humanització, història, sentit. (Dussel, 1994: 98)

Anacròniques, algunes de les ideologies constitutives del panhispanisme encara reproduïen l'acendrada creença sobre la barbàrie i la incivilització dels pobles originaris, quan discursivament s'exacerben els beneficis aportats per Europa al Nou Món, entre ells, un millor desenvolupament lingüístic davant de la condició àgrafa dels dialectes.⁹ A Mèxic hi ha una diversitat lingüística amplíssima, on existeixen reduïts grups de parlants de llengües, en aquest sentit, *minoritàries*, que no s'ha de confondre amb l'impacte glotopolític de *minorització lingüística* correlatiu a la discriminació de la qual han estat objecte aquestes llengües i els seus parlants.

3.2. Llengües de colonització

Són llengües europees implantades durant els processos de conquesta, avui una empremta postcolonial. A l'Amèrica Llatina, les d'origen romànic com l'espanyol, llengua oficial en dinou països, presenten una infinitat de variants d'acord amb uns particulars trets culturals crioll-mestissos al llarg de tot el continent, si bé sota la ideologia panhispanica totes les variants configuren una regió denominada *Hispanoamèrica*; el portuguès, que es parla al Brasil i en algunes regions de Veneçuela, Colòmbia o el Paraguai, o el francès, que es parla a l'Amèrica del Nord, a les regions del Quebec i Ontario del Canadà, i també, a les illes antillanes Dominica, Martinica i Haití, a més de la Guaiana Francesa. Pel que fa a les d'origen germànic, es parla anglès al Canadà, als Estats Units d'Amèrica, a Barbados, Bahames, Belize, Antigua i Barbuda, Granada, i també a Dominica; i holandès al Surinam.

Actualment, en els països americans, les llengües europees conserven l'estatut d'oficialitat. A més, per usos i costums, entre la població mestissa, criolla i moltes vegades indígena, continuen sent considerades llengües de prestigi davant de la diversitat cultural originària. La dominació lingüística i cultural d'arrel postcolonial encara es produeix i reproduïx en diversos àmbits acadèmics d'Amèrica i d'Europa, com el de la filologia en llengües modernes —és a dir, europees—, com es llegeix a continuació en un fragment del pròleg al text *Historia de las lenguas de Europa*:

Europa no només és geografia és també i sobretot cultura: ha rebut l'herència dels grecs, continuada entre canvis pels romans i els cristians. [...]

Europa ha tingut, com he apuntat, una geografia variable, (i, en cert sentit, s'estén fora d'Europa), ha tingut una història política complexa [...] que només

9. «Habitualment es dona un sentit pejoratiu a *dialecte* o *varietat lingüística*, davant de *llengua*: el primer es considera de vegades més inculte, il·letrat, variable, irregular, i el segon es considera culte, lletrat, constant i regular [...]. L'origen d'aquest menyspreu és clarament social i té a veure amb l'ús amb finalitats polítiques d'una llengua estàndard basada en una determinada varietat» (Moreno Cabrera, 2000: 49).

ara desemboca en una certa unitat i que ella també ha repercutit i repercuteix sobre el món [...]. Doncs bé, el mateix o alguna cosa semblant ha succeït amb la seva història lingüística. (Rodríguez Adrados, 2008)

Ens interessa destacar el caràcter imperialista de les llengües europees, lligades als processos expansionistes i de colonització; els usos ideològics de les llengües dominants que històricament, des del poder i amb aparent científicitat, han constituït elements de control, exclusió i dominació social. Aquí observem el cas de l'espanyol a Mèxic.

Entre Mèxic i Espanya existeix una història de tres segles originada en una invasió denominada *conquista* i un procés de colonització que alludeix a l'experiència compartida sota la fórmula de virregnat de Nova Espanya, a més de dos-cents anys lligats a la lògica de la postcolonialitat, on emergeixen les identitats culturals entorn de l'espanyol. En tots dos països, la diversitat lingüística constitueix una tensió política i social derivades de formes expansionistes on una estratègia primordial ha estat la implantació d'una llengua sobre unes altres; n'hi ha prou amb recordar la idea de Nebrija: «la llengua, la companya de l'imperi» (Alatorre, 2015: 239). En diferents moments, en ambdues nacions, el castellà ha estat considerat com l'única llengua de prestigi i mobilitat social ascendent.

La història de les polítiques lingüístiques en un lloc i en un altre presenta artífexs compartits: *a*) el sorgiment de la Real Academia Española el 1713 i la seva corresponent Academia Mexicana de la Lengua, instituïda el 1875; *b*) durant els segles XIX i gran part del XX, una tradició conservadora en estudis filològics prohispanistes; *c*) l'enduriment monoglòssic i polítiques de castellanització; *d*) la creació —per part d'Espanya— de l'Instituto Cervantes el 1991 i el seu sistema de consagració en la producció literària en castellà (els premis Cervantes, atorgats a Mèxic en sis ocasions fins a aquesta data); *e*) la instauració, participació i organització dels congressos internacionals de la llengua espanyola (el primer a Zacatecas, Mèxic, 1997, entre set edicions), i *f*) com a resultat del conjunt de les operacions amb les altres nacions hispanoparlants, una coalició d'estats hispanoamericans (Valle, 2007) que representa el tot per la part lingüística.

4. ETAPES EN LA GESTIÓ DE LA DIVERSITAT LINGÜÍSTICA DE MÈXIC

Volem mostrar la proximitat ideològica entre les polítiques de la llengua de tipus espanyolitzant des del sorgiment del Mèxic independent i estès al segle XX i aquelles que s'inscriuen en un moviment sociopolític i cultural emanat de la Revolució Mexicana, denominat *indigenisme*, i les seves transformacions en els segles XX i XXI. En ambdues formes de gestió de la diversitat cultural, ha prevalgut el model integracionista.

4.1. *Antecedents*

Davant els fets consumats d'apropiació del territori avui mexicà, en un primer moment la castellanització dels indis va sorgir per afegiment al procés d'evangelització de la població nadiua. Com se sap:

L'expansió colonial europea per mitjà de l'evangelització/castellanització dels pobles originaris es va gestar en el marc més general de l'imperialisme cristià. El 1493 el papa Alexandre VI va repartir els drets a la colonització entre les corones espanyola i portuguesa i «va cedir als Reis Catòlics la tutela dels nous territoris i dels seus habitants amb la finalitat que fossin convertits al cristianisme» (Pellicer, 2010: 620, a Peza i Rodríguez, en premsa).

Els frares franciscans van aprendre diverses llengües vernacles per «intentar transformar la mentalitat dels individus» (Mendizábal, a Val i Zolla, 2014). A l'Imperial Colegio de Santa Cruz de Tlatelolco, erigit per ordre de Carles V, gràcies a l'intercanvi lingüístic i de sabers locals, fra Bernardino de Sahagún produeix la seva *Historia general de las cosas de Nueva España*. En la mateixa època, un dominic, Bartolomé de las Casas, renuncia al seu lloc dedicat al «repartiment dels amerindis com a mà d'obra forçosa» (Wallerstein, 2007) per qüestionar la seva explotació; obté una butlla papal contra l'esclavitud indígena i inicia xerrades amb l'emperador que derivaran en les Lleis Noves de 1543, on es posa fi a les *encomiendas*. D'altra banda, Juan Ginés de Sepúlveda, cronista de l'imperi, es va dedicar a difondre que els indis eren «bàrbars, simples, il·letrats i sense educació, bèsties totalment incapaces d'aprendre res que no siguin habilitats mecàniques, plens de vicis cruels de tal mena que és aconsellable que siguin governats per uns altres» (Wallerstein, 2007: 21). La polèmica entre Sepúlveda i De las Casas es dona per acabada amb la mort de Carles V. Felip II marcarà la pauta de la colonialitat: explotació desmesurada de recursos, obertura de rutes comercials i organització del sistema tributari a la metròpoli, amb un control de tot mitjançant una elit burocràtica i lletrada (Rama, 1984). Per al segle XVIII, Carles III estableix «a través de la Reial Cèdula del 10 de maig de 1770 que en l'Amèrica espanyola només es parlarà la llengua castellana» (Peza i Rodríguez, en premsa).

4.2. *Independències i estratègies de preservació de l'hegemonia: aparició del panhispanisme*

Una vegada les noves nacions es troben independitzades de la metròpoli, gran part del territori lingüístic del castellà ha quedat per fora de l'Administració del depauperat Estat espanyol.¹⁰ El que apareix entre Espanya davant d'altres nacions europees,

10. Com a conseqüència de la intervenció napoleònica (1808-1813) i del procés d'emancipació de les seves colònies (1810 - c. 1850).

líders de la colonització a Àsia i Àfrica, i els nous estats, davant de l'expansionisme vuitcentista nord-americà, és la possibilitat de consolidació d'una nova forma de resguard intern i extern, una operació glotopolítica de gran cobertura; d'una banda, a l'interior de cada Estat, com a estratègia per a l'erradicació del multilingüisme, signe de fragmentació i latència de separatismes, i de l'altra, a l'exterior, com a símbol d'un *món cultural* plural, divers i lingüísticament infrangible. Així, els primers brots del vincle panhispànic emergeixen com a estratègia.¹¹

Des del punt de vista glotopolític, per al projecte lingüístic unificador era necessària la formació d'una xarxa d'institucions promotores i reguladores de les accions sobre la llengua en *correspondència* amb una acció col·lectiva. El *panhispanisme* es teixeix en l'aparició gradual de les acadèmies de la llengua corresponents a la RAE. Cap al final del segle XIX es crearan les acadèmies de Colòmbia, Equador, Mèxic, El Salvador, Veneçuela, Xile, Perú i Guatemala, i en el primer terç del segle XX, les de Costa Rica, Panamà, Cuba, Paraguai, Bolívia, República Dominicana, Nicaragua i Argentina.

4.3. L'Academia Mexicana de la Lengua

Dos estudis sobre les primeres èpoques de l'Academia Mexicana de la Lengua (AML) ens permeten mostrar tant la situació tàcita de subordinació davant de la RAE com la tendència d'abordatge de la situació lingüística de Mèxic. El primer, titulat *Autoridades y correspondencias en el vocabulario de mexicanismos de Joaquín García Icazbalceta*, de Luz Fernández Gordillo (2014), ens situa en les tasques de l'acadèmic, qui:

va ser [...] fundador de l'Acadèmia Mexicana corresponent de l'espanyola, la qual tenia com a responsabilitat primordial l'elaboració de l'anomenat *Diccionario hispano-mexicano* i la d'una història literària de Mèxic. En aquesta Acadèmia va ocupar el lloc de secretari des de la seva fundació el 1875 fins al 1883, quan va passar a ser-ne el director, i hi va romandre onze anys. (Fernández Gordillo, 2014: 523)

Cap al 1884, les activitats de l'AML quedaran interrompudes a petició de la RAE, que sol·licita que basant-se en l'edició del *Diccionario de la lengua castellana* (DRAE, 1869) fossin corregits els errors inherents als provincialismes de Mèxic. Icazbalceta respondrà en el seu text «Provincialismos mexicanos», dins del tom III de les *Memoorias de la Academia Mexicana* (1886), més tard incorporat com a prefaci a l'edició del *Vocabulario de mexicanismos. Comprobado con ejemplos y comparado con los de otros países hispano-americanos* (1899). Tant en la presentació del tom, realitzada pel

11. Vegeu l'apartat «Nacionalismo, hispanismo y cultura monoglosica» a Del Valle i Gabriel-Stheeman (2004), p. 27-28.

secretari acadèmic, Rafael Ángel de la Peña,¹² com en el text d'Icazbalceta,¹³ alludeix a la negativa de la RAE per incorporar un ampli nombre de veus mexicanes al ja mencionat diccionari. La lectura de tots dos fragments ens parla d'una tensió davant la discriminació de la RAE, pel fet de no reconèixer la pertinència de les veus mexicanes, com si es tractés d'incorreccions lingüístiques. El problema és referit pels acadèmics mexicans amb l'estil retòric de l'època, assenyalant en un complex joc discursiu de «rebellia/subalternitat» el dret a la inclusió de formes de la parla no peninsulars; aquest passatge il·lustra les incipients formes de lideratge exercides per la RAE a l'inici de les seves relacions amb les altres acadèmies.

En un altre ordre d'idees, relatives a l'acompliment dels membres de l'AML, el segon estudi al qual ens referim, *Distancias y coincidencias en la primera Academia Mexicana: Rafael Ángel de la Peña y Francisco Pimentel*, de María Eugenia Vázquez Laslop (2014), ens assenjala que en una aproximació a les *Memorias*, troba que «[t]ant Francisco Pimentel com Rafael Ángel de la Peña van practicar la ciència lingüística segons els coneixements i la metodologia del seu temps: el primer, per estudiar les llengües indígenes mexicanes; el segon, per construir la seva pròpia gramàtica de l'espanyol. Tots dos van assumir una posició normativa i purista de l'ús de l'espanyol» (2014: 509). L'autora accentua la solidesa de Pimentel, qui «[n]o és que no estigués interessat en la seva llengua materna com a objecte d'estudi. Tot el contrari, la va observar i fins i tot la va cuidar en l'àmbit literari» (2014: 509). Per la seva banda, De la Peña és referit com «el gramàtic de la llengua espanyola, més prominent del Mèxic vuitcentista», autor de la *Gramática teórica y práctica de la lengua castellana* (1898). Més endavant, l'autora assevera:

Durant un temps De la Peña hauria coincidit amb algunes opinions de Pimentel, qui [...] sostenia que era naturalesa de les llengües mantenir la seva essència inalterable, però que també podien perdre alguna cosa, perfeccionar-se o corrompre's per diversos motius. Tal com pensava De la Peña, segons la filo-

12. A l'inici De la Peña assenjala: «[...] En aquesta laboriosa tasca [l'elaboració del *Diccionario*], va perseverar fins al mes d'agost de 1884, en què va remetre a la Real Academia la dinovena i última llista d'articles per al *Diccionario*. Les definicions que aquesta acadèmia va proposar van ser de 1.285; d'aquestes van ser acceptades per l'Espanola 625, algunes amb lleus modificacions, i no van ser-ne admeses 633; gran part d'aquestes corresponents a provincialismes nostres». El text continua alludint a altres activitats i manifestant les dificultats per a la realització de les tasques a causa de la falta d'ingressos econòmics. Finalment conclou: «[...] Constant en els seus propòsits, continuarà les seves tasques, certament lentes, però mai interrompudes, i preferentment continuarà recopilant materials per al *Diccionario de provincialismos* i, un dia potser no gaire llunyà, donarà a conèixer per aquest mitjà com es parla a Mèxic la Llengua Castellana». Per a consultar les *Memorias*, adreceu-vos a <https://www.academia.org.mx/>.

13. «[...] Convidada bondadosament aquesta Acadèmia per la Real Española per contribuir a l'augment i millora de la dotzena edició del diccionari vulgar [...] la veritat és que aquesta labor no va ser del tot fructuosa. Un bon nombre de cèdules no van trobar cabuda en la nova edició; però n'hi ha prou que més de la meitat fos admesa perquè no pensem que hem treballat en va. Encara que, barrejats, formaven en realitat dues parts diferents: una, les addicions i esmenes a les paraules espanyoles; una altra, els provincialismes mexicans. Ignorem quin criteri va establir la Real Academia per admetre o rebutjar les cèdules; i la simple consulta del *Diccionario* no pot donar-nos-ho a conèixer [...]. Es pot consultar a: www.cervantesvirtual.com/obra-visor/vocabulario_de.

logia comparada del seu temps, Pimentel considerava que hi havia llengües millors que unes altres. L'enfrontament violent de dues nacions podia modificar una llengua, amb dos resultats possibles: la menys perfecta desapareix, per deixar el seu lloc a la millor, o en resulta una nova llengua, una barreja que participa del geni de les seves mares, com l'espanyol. (Vázquez Laslop, 2014: 512)

Al *Cuadro descriptivo y comparativo de las lenguas indígenas de México, o Tratado de filología mexicana*, de Francisco Pimentel —segons documenta Vázquez Laslop— s'exposen graus de primitivisme lingüístic com a part dels criteris de classificació. La incipient *filologia mexicana* de Pimentel ens fa pensar que els primers estudis del Mèxic independent sobre les llengües originàries es realitzaren *en defensa* de l'espanyol.

4.4. *Polítiques lingüístiques en el Mèxic postrevolucionari: castellanització i indigenisme*

En el Mèxic contemporani, posterior al moviment revolucionari de 1910, s'han produït tres moments destacables on la castellanització continua sent l'estratègia per fomentar la unitat nacional, incorporar els indígenes al procés de desenvolupament i, més recentment, gestionar la diversitat cultural. El primer correspon a la política nacionalista-integracionista de José Vasconcelos (ministre d'Educació Pública entre el 1921 i el 1924). Poc abans (1917) Manuel Gamio, considerat el pare de l'antropologia mexicana (Peza, 2016), estableix les bases de l'indigenisme:

La diversitat d'idiomes i dialectes va constituir sempre un obstacle per a la unificació de les agrupacions mexicanes: existeixen prop de cent idiomes i dialectes indígenes que són parlats per una gran part de la població, perquè la resta parla el castellà més o menys semblant al d'Espanya. Si no hi ha intercanvi lingüístic, és a dir, si no existeix intercanvi d'idees entre les agrupacions mexicanes, és clar que tampoc no poden sorgir relacions comercials, industrials, polítiques [...] i encara menys un sentiment efectiu, unànim i conscient de nacionalitat.

Aquesta Secretaria [d'Agricultura i Foment] està procurant investigar quins són i com són els idiomes indígenes i quins mitjans adequats s'han d'emprar perquè l'idioma espanyol imperi en totes les nostres agrupacions, sens perjudici que s'estudiïn i es conreïn també les llengües indígenes. (Gamio, 1919, a Val i Zolla, 2014: 121)

Aquest discurs, referit a la necessitat de comprendre la societat indígena, comporta els brots de l'hegemonia panhispànica, amb un lleuger viratge cap a la incorporació de les llengües originàries en un segon terme. En un altre sentit, l'indigenisme ha estat definit críticament com «la política aplicada a la població indígena pels no indis» (Val i Zolla, 2014: 13). Com a part de les polítiques d'intervenció de l'Estat, l'indigenisme busca científicitat i recolzarà en el desenvolupament de l'antropologia mexicana, fins que aquesta entri en crisi cap a finals dels anys seixanta.

El segon moment es pot identificar com una fusió de l'educació socialista amb elements indigenistes; correspon al cardenisme (1934-1940). La presidència de Lázaro Cárdenas es va caracteritzar per l'obertura cap al món indígena rural i per una política d'esquerra. D'alguna manera, el paternalisme mostrat cap als indis és un intent de tornar al *mètode novohispà* de la primera castellanització/evangelització. En la Primera Assemblea de Filòlegs i Lingüistes (1939), es va dir:

La importància del coneixement de l'idioma en la vida social és òbvia, perquè facilita l'intercanvi de les idees, [...] és de primera necessitat, en conseqüència, promoure entre els grups indígenes el coneixement més ampli possible del seu propi llenguatge, valent-se, precisament, dels primers graus de l'ensenyament, sense desatendre, com és lògic, el de l'espanyol. Que haurà de ser com antigament ho fou el nahua, la llengua franca per a tots els habitants de Mèxic.

Per convèncer-nos de l'enorme utilitat social d'aquest nou tractament [...] comptem [...] amb el suport de la brillant experiència realitzada a Mèxic durant el segle XVI. (Otón de Mendizábal, acte inaugural, a Val, 2014: 336)

Aquesta allocució deixa veure que el procés de colonització i les seves implicacions no havien estat realment motiu d'una mirada crítica; s'ha seguit pensant que el món indígena ha de ser rescatat del retard, encara que per a això calgui «contemporitzar» amb les seves llengües. Lingüistes i antropòlegs implicats en el procés responen des de l'herència de la filosofia positivista: el progrés com a part essencial del desenvolupament en la modernitat.

El tercer moment s'inicia amb la creació de l'Instituto Nacional Indigenista i es projecta al llarg de la segona meitat del segle XX. Del 1948 al 1970, l'ideari de l'Instituto es resumeix de la manera següent: «És necessari integrar els indígenes a la cultura nacional. El camí per aconseguir-ho és la seva culturització a partir de l'acció indigenista a les regions interculturals, també conegudes com a regions de refugi» (memòria en línia). Com es veu, el model que defineix l'acció és l'integracionisme. L'acció indigenista es refereix a la intervenció programada des de l'antropologia sociocultural. La crisi de l'antropologia mexicana produirà un moviment on «[l']enfortiment de les ètnies, l'autonomia, la perspectiva d'una societat pluriètnica i pluricultural comencen a convertir-se en l'horitzó conceptual i polític, al qual acudeix un sector de l'antropologia mexicana per desenvolupar les seves conceptualitzacions teòriques» (Val, 2004: 162).

L'Instituto Nacional Indigenista desapareix com a tal el 2003 i va ser substituït per la Comisión Nacional para el Desarrollo de los Pueblos Indígenas.

5. DEL MOVIMENT ZAPATISTA A LA LLEI GENERAL DE DRETS LINGÜÍSTICS DELS POBLES INDÍGENES I LA PERSPECTIVA ACTUAL

Fins aquí hem parlat de manera tangencial de la relació subordinada dels pobles indígenes a una *legalitat* i lògica lligades a l'eurocentrisme, i en particular, a l'àmbit lingüístic on l'estratègia per al desenvolupament pel que fa a la multiculturalitat me-

xicana ha estat sistemàticament —i sense els resultats esperats— controlar el destí dels pobles indígenes a través del model integracionista. Per diverses raons, aquesta insistència ha canviat: la reconfiguració del món en la tensió global/local també hi ha tingut a veure.

Al mateix temps que l'indigenisme *com a integracionisme* perd força, «els moviments [indígenes] que tradicionalment estaven subordinats per reformulacions corporatives [d'acord amb l'Estat] es van desplaçar a una perspectiva pròpia per a la construcció d'un projecte propi» (Val, 2004: 165).

El 1990, Mèxic signa l'acord 169 de l'Organització Internacional del Treball, que s'aboca sobre la protecció dels drets dels pobles indígenes pel que concerneix a la salut, l'educació, l'explotació de la terra per ser treballada i sobre el territori per ser habitat; el dret a desenvolupar-se amb base a la seva cultura. La base normativa constitucional mexicana s'haurà d'alinejar al dret internacional.

El 1992, la Constitució Política dels Estats Units Mexicans serà modificada per reconèixer que la nació «té una composició pluricultural sustentada originalment en els seus pobles indígenes, que són aquells que descendeixen de poblacions que habitaven al territori actual del país en iniciar-se la colonització». Aquest reconeixement en la Carta Magna genera les possibilitats de mobilització de les comunitats indígenes i obre la conjuntura perquè adquireixin la condició d'interlocutors; d'aquí la rellevància de l'aixecament zapatista: mexicans i mexicanes, reconeguts en la seva essència originària, formulen una declaració de guerra contra l'Estat, qüestionant totes les polítiques públiques que els han mantingut marginats en condicions de desigualtat, discriminació i explotació.

En essència, els Acords [de Pau] de San Andrés Larráinzar, signats el febrer de 1996, apunten a l'establiment d'un nou pacte, capaç simultàniament d'incloure i respectar els pobles indígenes en el seu dret a la diferència i a la igualtat, un nou federalisme on les comunitats tinguin dret al territori i a una administració autogestionada, basada en sistemes de producció tradicionals, i als seus propis projectes de desenvolupament i preservació de la seva cultura (Hernández, 1998). La Llei general de drets lingüístics dels pobles indígenes és promulgada el 2003, i d'ella sorgeix la creació de l'Instituto Nacional de Lenguas Indígenas, encarregat de promoure l'enfortiment, la preservació i el desenvolupament de les llengües i la riquesa cultural indígenes, fonamentat en la comunicació intercultural.

Aquest és el panorama legal entorn de les condicions de les comunitats indígenes de Mèxic, però no és suficient: els indígenes continuen sent marginals a la resta de la població. En part és el seu dret conservar el seu estil de vida; però per a això no han rebut els suports econòmics necessaris, ni les condicions sanitàries o els millors programes educatius. Ja hi ha una mica més d'una desena d'universitats interculturals, amb prou feines un terç de les entitats federatives del país, per la qual cosa falta molt per fer, ja que les comunitats indígenes existeixen arreu del territori nacional; també l'educació bàsica s'ha vist reforçada amb nous programes que transiten d'una imparició bilingüe per enfortir la castellanització a la gestió bicultural, i que tenen com a horitzó el multilingüisme.

És imperant la necessitat d'un canvi en la mentalitat de la població mestissa atrapada entre les ideologies dominants i les formes d'exclusió —observades o practica-des— que han anat produint un profund rancor per l'espanyol i un constant menyspreu per l'indígena. Aquesta visió popular és el reflex del problema: l'hegemonia panhispànica i els seus múltiples intersticis.

BIBLIOGRAFIA DE REFERÈNCIA

- ACADEMIA MEXICANA DE LA LENGUA. «Memorias» [en línia]. <<http://www.academia.org.mx/>> [Consulta: febrer-març 2017].
- ALATORRE, Antonio (2015). *Los 1001 años de la lengua española*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- BOURDIEU, Pierre (2008). *¿Qué significa hablar?: Economía de los intercambios lingüísticos*. Madrid: Akal.
- DUSSEL, Enrique (1994). *1492: El encubrimiento del otro: Hacia el origen del «mito de la Modernidad»*. La Paz: Plural Editores; UMSA. Facultad de Humanidades y Ciencias de la Educación.
- FERNÁNDEZ GORDILLO, Luz (2014). «Autoridades y correspondencias en el vocabulario de mexicanismos de Joaquín García Icazbalceta». A: BARRIGA VILLANUEVA, Rebeca; HERRERA ZENDIJAS, Esther (coord.). *Lenguas, estructuras y hablantes: Estudios en homenaje a Thomas C. Smith Stark*. Vol. 1. Mèxic: El Colegio de México, p. 521-541.
- GREENBERG, Joseph H. (1987). *Language in the Americas*. Stanford: Stanford University Press.
- GUESPIN, L.; MARCELLESI, J.-B. (1986). «Pour la glottopolitique». *Langages*, núm. 83, p. 5-34.
- HERNÁNDEZ NAVARRO, Luis (1998). «Acuerdos sobre derecho y cultura indígenas». *Acuerdos de San Andrés*. Mèxic: Era, p. 53-98.
- INSTITUTO CERVANTES [en línia]. <http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/vocabulario_de> [Consulta: febrer-març 2017].
- INSTITUTO NACIONAL DE LENGUAS INDÍGENAS [en línia]. <<http://www.inali.gob.mx>> [Consulta: gener-març 2017].
- LASTRA, Yolanda (2003). *Sociolingüística para hispanoamericanos: Una introducción*. Mèxic: El Colegio de México.
- MARTÍN ROJO, Luisa; RODRÍGUEZ, Lilia R. (2016). «Muda lingüística y movilidad social. Trayectorias de jóvenes migrantes hacia la universidad». *Discurso y Sociedad*, vol. 10, núm. 1, p. 100-133.
- MENDIZÁBAL, Otón de (2014). «El problema social de las lenguas indígenas». *Memorias de la Primera Asamblea de Filólogos y Lingüistas*. A: VAL, J. del; ZOLLA, C. (comp.). *Documentos fundamentales del indigenismo en México*. Mèxic: UNAM. Departamento Autónomo de Asuntos Indígenas, p. 327-338. [1a ed., 1940]
- MODONESI, Massimo (2010). *Subalternidad, antagonismo, autonomía: Marxismo y subjetivación política*. Buenos Aires: Prometeo; CLACSO: UBA.
- MORENO CABRERA, Juan C. (2000). *La dignidad e igualdad de las lenguas: Crítica de la discriminación lingüística*. Madrid: Alianza Editorial, p. 49.
- (2015). *Los dominios del español: Guía del imperialismo lingüístico panhispánico*. Madrid: Síntesis.

- PELLICER, Dora (2010). «Lenguaje, relaciones de poder y derechos lingüísticos». A: BARRIGA, Rebeca; BUTRAGUEÑO, Pedro M. (dir.). *Historia sociolingüística de México*. Vol. I. Mèxic: El Colegio de México, p. 605-658.
- PEÑA, Guillermo de la (2011). «La antropología, el indigenismo y la diversificación del patrimonio cultural de México». A: PEÑA, Guillermo de la (ed.). *La antropología y el patrimonio cultural de México*. Mèxic: Conaculta.
- PEZA, M. del Carmen de la (2016). «El “cantinflismo” como síntoma. Pensar la nación desde sus márgenes». A: PEZA, M. del Carmen de la; RUFER, Mario (coord.). *Nación y estudios culturales: Debates desde la poscolonialidad*. Mèxic: Itaca: UAM.
- PEZA, M. del Carmen de la; RODRÍGUEZ, Lilia R. (2011). «Políticas de la lengua en México: del plurilingüismo y la multiculturalidad al monolingüismo». A: NÚÑEZ, P.; RIENDA, J. (coord.). *La investigación en didáctica de la lengua y la literatura, situación actual y perspectivas de futuro*. Madrid: SEDdLL, p. 823-838.
- (2017). «Escritura y colonialismo». A: PARRINI, R.; ALCÁNTARA, E.; ARCE, Y. (ed.). *Lo complejo y lo transparente: Investigaciones transdisciplinarias en ciencias sociales*. Mèxic: UAM. DCSH, p. 141-154.
- PEZA, M. del Carmen de la; RODRÍGUEZ, Lilia R. [et al.] (2014). «Evaluación de competencias de lectoescritura en alumnos de primer ingreso a la Universidad Autónoma Metropolitana-Xochimilco». *Argumentos: Estudios críticos de la Sociedad*, núm. 74 (gener-abril): *Procesos educativos y dinámicas sociales contemporáneas*, p. 117-148.
- Programa de la Dirección de Antropología para el estudio y mejoramiento de las poblaciones regionales de la República*. Mèxic: Poder Ejecutivo Federal. Departamento de Aprovisionamientos Generales. Talleres Gráficos de la Nación, p. 3-51. [Formulado por el director Manuel Gamio, Secretaría de Agricultura y Fomento]
- RAMA, Ángel (1984). *La ciudad letrada*. Hannover: Ediciones del Norte.
- RODRÍGUEZ ADRADOS, Francisco (2008). *Historia de las lenguas de Europa*. Madrid: Gredos.
- SPIVAK, Gayatri Chakravorty (2010). *Crítica de la razón poscolonial: Hacia una historia del presente evanescente*. Madrid: Akal.
- SUÁREZ, Jorge A. (1968). «Classical languages». A: SEBEOK, Thomas A. (ed.). *Current trends in Linguistics*. Vol. IV. La Haia: Mouton, p. 254-274.
- VAL, José del (2004). «Balance y perspectiva de la antropología mexicana, 1970-1990». A: *México: Identidad y nación*. Mèxic: UNAM, p. 153-170.
- VAL, José del; ZOLLA, C. (coord.) (2014). *Documentos fundamentales del indigenismo en México*: Mèxic: UNAM.
- VALLE, José del (ed.) (2007). *La lengua, ¿patria común?: Ideas e ideologías del español*. Frankfurt: Vervuert; Madrid: Iberoamericana.
- VALLE, José del; GABRIEL-STHEEMAN, Luis (ed.) (2004). *La batalla del idioma: La intelectualidad hispánica ante la llengua*. Frankfurt: Vervuert; Madrid: Iberoamericana.
- VÁZQUEZ LASLOP, María Eugenia (2014). «Distancias y coincidencias en la primera Academia Mexicana: Rafael Ángel de la Peña y Francisco Pimentel». A: BARRIGA VILLANUEVA, Rebeca; HERRERA ZENDIJAS, Esther (coord.). *Lenguas, estructuras y hablantes: Estudios en homenaje a Thomas C. Smith Stark*. Vol. 1. Mèxic: El Colegio de México, p. 505-519.
- WALLERSTEIN, Emmanuel (2007). «¿Injerencia en los derechos de quién? Valores universales vs. barbarie». A: *Universalismo europeo: El discurso del poder*. Mèxic: Siglo XXI.